

NEDOKONČANO IN NEOBJAVLJENO BESEDILO PRIPOVEDNIKA CIRILA KOSMAČA*

Besedilo, ki ga imenujem nedokončano in neobjavljeno, je eno izmed Kosmačevih zgodnjih pripovednih poskusov, povest Prazna ptičnica. Kosmač ga je pisal za Slovensko Matico; založba je osnutek besedila z Vidmarjevim priporočilom in pohvalno oceno sprejela v svoj založniški program za leto 1936, vendar Kosmač povesti ni nikdar končal. Tako je rokopis nedokončanega besedila ostal v arhivih založbe, kjer ga je maja 1970 odkril tedanji tajnik Slovenske Matice dr. France Bernik. Besedilo obsega 101 stran tipkopisa z dvojimi rokopisnimi popravki, od katerih so številnejši pisani s Kosmačevim rokopisom, nekatere slogovne opombe in popravki pa so verjetno izpod Vidmarjeve roke.

Fragment povesti je nastal v času, ki v že objavljenih novelah izpričuje pomembne prelomne težnje v Kosmačevem dotedanjem ustvarjanju (na primer novele *Cerkovnik Martin*, LZ 1933, *Obisk in Ogorek*, *Jadranski kalendar* 1935) in kaže zelo vidno sled k novi snovni in oblikovalni težnji, kakršna se izdelana pojavi v novelah *Gosenica*, *Sreča in Kruh* (vse v *Sodobnosti* 1936).

V izrazito prehodnem obdobju se pojavita dva zanimiva teksta, od katerih je prvi novela *Hiša št. 14* (*Sodobnost* 1934), drugi pa neobjavljeni fragment *Prazna ptičnica*, ki ga je Kosmač v nedokončani obliki oddal leta 1935.

Ker tekst ni dostopen, navajam najprej kratko »vsebino«:

1. del: Martin Jakončič, starec blizu sedemdesetih, v goriški ječi sanja o domu. V sanjah je lastnik bogatega mlina. Ko se prebuja, se spominja svojega dekleta Jere, hčerke Gilde, ki je odšla služiti v Milano, in pa tega, kako so ga kot klateža pripeljali v ječo, kamor je prišel s prazno ptičnico v rokah. Ko ga izpustijo iz ječe, ga na vlak spremlja detektiv, s katerim se sprijateljita. Martin s culo in prazno ptičnico stopi na vlak in se odpelje proti domu, kjer se bo moral javiti karabinjerjem. Ko stopi z vlaka, se srečuje z domačini, ki jih že dolgo ni videl, ker je do tedaj živel v Trstu kot pristaniški in nato kot brezposelen delavec. Sreča župnika, kmetico in gostilničarko ter karabinjerje in gručo otrok. Kljub nenavadni pojavi za vaško okolje je Martin razposajen in lahkotno koraka po vasi. Martin je zdaj občinski revež, ki mu določijo prenočišče pri bogatem kmetu, kjer postane hlapec in pestunja. Na seniku premišljuje o svojem garaškem življenju, o svojih sanjah in o razdrobljeni družini, o sinu Bernardu — policistu, o hčerki Gildi — prostitutki, in o najmlajšem Ernestu — anarhistu in žeparju. V domači vasi sreča svoje nekdanje dekletke Jero, ki jo je svojčas zapustil z nezakonskim sinom. Sprva se ga Jera ogiba, nato pa se mu le približa. Obišče ga na Pologu, kjer je Martin za hlapca.

2. del: Martin pričakuje svojega sina Ernesta, da ga ta odpelje nazaj v Trst k svoji družini. Ker vsi vedo, da je Ernest žepar, se po prihodu v vas izdaja za svojega brata Bernarda. Ernest je bil v mladosti zanosen upornik, poskušal se je tudi s pisanjem povesti, vendar so s prihodom fašistov vsi njegovi upi propadli. Fašisti so ga zaprli in mu ubili vero v delo in življenje. V stiski je postal žepar in je svojo vest reševal z anarhističnimi načeli. Ko je na obisku v domači vasi, z očetom Martinom na tolminskem semnju

* Dopolnjen odlomek iz monografije o pripovedništvu Cirila Kosmača; monografija je dec. 1975 izšla pri SM

okradeta kmete. Ernest naslednji dan odide iz vasi, Martin pa se mora zagovarjati pred karabinjerji, vendar ga ti zaradi njegove nebogljenosti izpustijo. Martin spet pomisli na Jero in na njeno urejeno hišico. Obišče jo in Jera ga sprejme. Dolgo se prijateljsko pogovarjata o preteklosti. Na jesen Martina obišče hči Gilda z otrokom. Gilda je zašla v milansko podzemlje, moža so ji ustrelili na begu, postala je prostitutka, nato je zbolela in se z otrokom hotela zateči k očetu. Ko spozna, da je oče brez svoje strehe nad glavo, je sprva obupana in ga obtožuje, potem pa skupaj z njm načrtuje, kako bosta obnovila razpadlo domačijo; oče naj bi hodil na dnino, sama pa bo šivala. — — —

Prazna ptičnica na široko razvije izsek motiva iz novele Hiša št. 14, socialno-psihološko orisanega portreta stare, razpadajoče hiše brezdomcev in brezposelnih. Martin Jakončič, glavna oseba v Ptičnici, je eden izmed njih. Večkrat namreč v pripovedi omenja to razpadajočo hišo in svoje življenje v mestu. Bistvo razvitega motiva pa je vračanje domov iz zapora v zelo siromašnem stanju — brez imetja, toda s polno glavo iluzij o imenitnem življenju. Intenzivno se mešata romantična iluzija in rahel zasmeh te izmišljene, napletene vizije visokosti, bogastva, gospodstva, ki se sproti že v interpretu tega sveta podira in označuje glavni značaj kot izrazito upognjen, dvodelen, nihajoč med umišljenim veličastjem in resnično ponižnostjo, med igrivo, otroško lažjo in klečeplazenjem.

Portret je zanimiv v kontekstu celotnega Kosmačevega dela tudi zato, ker nikdar pozneje v njegovem delu ne srečamo več takšnega človeka. Že tako redko Kosmač uporabi za pripoved celovito življenjsko zgodbo, še redkeje pa tip — nebogljenega in navzven vzvišenega blebetača, ki ga življenje neusmiljeno premetava iz kota v kot. V njem se ne utrne nobeno globlje čustvo, nobena trezna življenjska resnica, nobena resna misel. Predan je trenutnemu razpoloženju, ki se izraža v igrivem odzivanju na okolje, v katerem se v danem trenutku nahaja (npr. prizor s krčmarico, ko ji govori, da lovi in goji ptice in da je zato tako slabo oblečen, ker mora pač laziti za ptiči po grmovju in ima copate zato, da ga ptiči ne slišijo).

Razen tega splet dogodkov obsega veliko število nastopajočih oseb in nenadnih preobratov (pot z detektivom na vlak, srečanje s krčmarico, prihod sina, srečanje z Jero, prihod hčerke). Očitno je, da je povest hotel zastaviti zelo široko in spreplesti okrog ene same usode še vrsto oseb, ki jih ni temeljiteje okarakteriziral, pač pa pokazal kot dejavnike predvsem v fabulativni funkciji, saj se pripoved razvija na osnovi pojavljanja oseb.

Vsebinska osnova je dvojna: razmišljujoča, preprosto filozofska (ljudska modrost), z meditiranjem o življenju kot zamotani stvari, ki jo lahko razreši junak sam s svojim stališčem optimizma — laži. Zanimivo je razmerje laži in fantazije, na čemer temelji glavna ideja fragmenta. Martinov življenjski načrt je sezidan na izmišljotini, ki je zanj fantazijsko lepa utvara, za vse druge pa je preprosta laž. S pisateljevega stališča je ta fantazija dobrodušna, optimistična vizija s tragikomično podstatjo, saj je jasno izoblikovana kot lažna utvara. Za to lažjo pa je neki pomen, ki je tudi značilen za Kosmačev pogled na svet: mehka upogljivost, naivno hrepenenje, da bi se lepa vizija o življenju nenadoma tudi uresničila, če bo človek trdno mislil nanjo. Ni namreč slučajno, da je pisatelj fragment podnaslovil »Vrnitev Martina Jakončiča in pravljica o velikem mlinu«. To dokazuje, da je prvina iluzornega, torej pravljичnega, zelo močna, celo idejne narave, ne pa zgolj karakterna lastnost glavne osebe. V Martinovi iluziji o velikem mlinu je simbolizirana velika ljubezen do doma. Hkrati s tem se pojavi seveda

naivno otroško veselje nad bogastvom, ki si ga pričara kot v pravljicnem svetu. Pravljičnemu nasproti pa je tu resničnost, ki se je Martin zaveda, a se zavestno opredeljuje za pravljico, kljub temu, da pozna in vedno znova pri sebi priznava resnico. Pomemben je še princip otroške lahkovernosti, s katero človek v tej zgodbi poskuša obvladati svet, tako sojetnike, sovaščane, lastne otroke in svojo izgubljeno ljubezen Jero. Za vsem tem hotenjem, oblikovanim z iluzijo, izraženo z naivno lažjo, je dobrota, mehko čustvo, sentimentalna kuliserija za poraz, za občutek samote in nemoči. Postavljajstvo, ki hoče doseči veličastno zunanost, se pokaže dobrohotno poniglavo (ob spoznanju, da je policist lahko tudi dober človek, je Martin presenečen), če se nenadoma pojavi v zvezi z njim. Če bi se Martinu njegove iluzije slučajno uresničile, bi bil nad tem dejstvom bolj začuden, kot če bi nikdar ne sanjal o bogastvu, lepoti in dobroti.

Te idealne življenjske kategorije, ki jim ves čas sledi tudi pojem svobode, naj bo osebne ali narodne, kot v omenjenih začetnih besedilih tudi v tem fragmentu v celoti prevladujejo. V nasprotju z dosedanjo avtobiografsko ali simbolizirano motiviko je tu oblikoval širši, povestno bogatejši motiv objektivne vsebine, usode zunaj sebe, pač pa še vedno usodo domače vasi. Ta ni popisovana s prisotnostjo pripovedovalca, torej ne s pripovedniškim odnosom, kot ga uveljavlja že prej. Piše s težnjo po neprizadetem, čistem epskem povezovanju dogodkov, temelječem na enostavnem zasledovanju časovnih in prostorskih sprememb, ki pogojujejo intimno akcijo glavne osebe, kolikor je je, ker gre vendarle v glavnem le za reakcijo na določene zunanje spremembe, s katerimi se sooča glavna oseba. In ta reakcija je glede na osnovno občutje sveta tragikomična, ker je napolnjena s principi iluzorne laži, hkrati pa se protagonist seveda dobro zaveda jalovosti takšnega reševanja svojih porazov. Pravkar omenjena motivacija je pravzaprav ena najglobljih idejnih prvin Kosmačevega ustvarjanja, ker pripoveduje o prepričanem smislu človeške iluzije o dobrem in o sreči, saj jo, to zavestno pozitivno kategorijo najdemo v vseh obdobjih njegovega ustvarjanja, od Gosenice do novele Tantadruj.

Ilustracija takšnega odnosa v Prazni ptičnici: »Martin je videl ob vodi staro podrtijo, malo nad njo, komaj dobrih dvesto metrov pa je bil čez reko visok betonski jez, na enem bregu je bila velika stavba in na zunanji strani so se vrtela štiri mlinska kolesa, na drugem bregu je bila žaga. Martin je ostrmel, pogledal je zdaj mlin, zdaj v cestarja in končno vzkliknil:

»Dobro, krasno!«

»Kaj dobro,« je vprašal cestar.

»Da, prav tako sem si bil že jaz zdavnaj to zamislil,« je povedal Martin in začudeno zmajal z glavo — in potem se ga je polastil občutek, kakor da so ga javno okradli pri belem dnevu... Ko je prišel do Cestarjevega mlina, se je ustavil. Voda je bučala čez jez, se penila in vrtela okrog skal. Mlinski kamni so tekli, slišal je šum in rezanje žage. Da, tako si je on zamislil mlin in žago. No, in zdaj je bilo že vse to postavljeno: jez je bil tu, žaga in mlin na štiri kamne. In razlika je bila prav majhna, samo ta, da mlin ni bil njegov ampak Cestarjev.«

Zgradba pripovedi je tu zelo preprosta, situacije se ponavljajo, osnovni pripovedni odnos oseba — vas ostaja vedno enak, se ne spreminja. Zanimivo je pred-

vsem vprašanje, kateri elementi so tu tipični za Kosmača. To so predvsem elementi stila (oznaka ljudi in narave, ki teži k natančnemu popisovanju) v karakterizaciji oseb (npr. Pologar: *označena gestikulacija, način govora, gibanje*: — »in ker je bil gospodar jecljač, je zmerom kričal, da se mu ni zadevalo«), v *meditativnih vrinkih, pisateljevem komentarju*: »Toda Martin Jakončič se je rodil pod srečno zvezdo: svojih grenkih dni se ni nikdar spominjal.«

Zanima ga, kot še mnogokrat pozneje in kot že do tedaj, intimna vsebina človeških gibov in pojave sploh:

»Zamahnil je z dolgo roko po vetru in šel dalje«, s čimer poudarja človekovo razpoloženje, stil njegove osebnosti in odnos do dogodka.

»Preden sta šla dalje, sta stopila k tolmu in se gledala kakor v zrcalu, vodne kaplje so jima visele po obrazu in smejala sta se,« razpoloženska podoba, ki izpričuje čustveno izpoved. »Najprej se je izza ovinka prikazala križasta kapa, ki je po strani ležala na sivi glavi, potem širok, globoko upognjen hrbet, kakršne imajo dolgoletni krošnjarji, pisana cula, prazna ptičnica, in Martin Jakončič se je ustavil. Tesnoba se mu je dvignila iz srca in mu silila v grlo, da je le stežka požiral slino, in oči so se mu ovlažile: pred njim je ležala vas. Večerilo se je, nad Krnom so podgoreli oblaki, in v oknih hiš, ki so stale na prisojni strani, so se v zahajajočem soncu lesketale šipe.« Razpoloženje — vedénje je tu že podaljšano v lepo, idilično podobo vasi.

»Vaški otročaji so mu prišli prvi naproti. Pritakali so obroče in se drli. Ko so ga zagledali, so onemeli in kakor na povelje vsi hkrati potegnili sveče v nos.« »Stopila sta pred hišo. Luna je sijala. S tepke, ki je rasla pred hišo, je padla zrela hruška. Bilo je tiho, semkaj ni segel šum vasi. Po grapi je pihal veter, hlapec se je ozrl po vetru in rekel: ‚Vrem bo‘.«

Vsi ti primeri razen vsebinske povednosti o vzdušju, okolju, pogojih nekega dogajanja, izražajo še tipično stanje tedanje Kosmačeve ustvarjalnosti: težnjo k čistejšemu, preprostemu izrazu, ki pa se tudi tukaj meša z oslikovitostjo, s polepoteno podobo sveta. Posebno zadnji primer kaže izdelan stavek, poln miselne, vsebinske in opazovalne moči, sintaktično pa je kar najbolj enostaven, tak, kakršnega najdemo tudi v noveli *Gosenica*.

Druga pomembna značilnost, ki velja za področje motiva, je vrsta aluzij na dogodke iz vaškega življenja, ki so kakorkoli, to je kot celota ali kot pripovedna anekdota oblikovani že prej v novelistični ali fragmentarni obliki, ali pa jih sopznamo kot motive iz poznejših tekstov. Na primer: »Za veliko noč se je obesil Carnov Nac, ki je imel kilo in kratko pamet.« Pozneje je motiv obdelan v noveli *Življenje in delo Venca Poviškaja*. Naslednji primer: poštarica je porodila nezakonsko dete in ga ob povodnji vrgla v reko — to je motiv iz *Sreče* itd.

Tretja značilnost je temeljna prisotnost vasi kot enako mislečega in enako odzivajočega se kolektiva, kot skupnega odmeva dogodkov, prežetega s skupno tradicionalno moralno in predvsem s tem povezano modrostjo, vsevednostjo o življenju:

»Ostali so prikimovali in vsak je povedal podobno zgodbo o propadanju ljudi, ki so odšli od doma.«

»Vendar pa je usoda skrbela, da ljudem niso zamrznili jeziki.«

»Tistega dne, ko se je Martin vrnil, ljudje niso tako naglo polegli kakor po navadi.«

Če sintetiziramo ugotovljena dejstva s tipičnimi značilnostmi Prazne ptičnice kot veznega člena Kosmačeve razvojne ustvarjalne poti, obnovimo lahko naslednje sklepe:

1. *Poudarjena funkcija gibanja in vedënja oseb.*
2. *Opis stanja v naravi, ki izraža hkrati duševno stanje oseb.*
3. *Vnašanje stranskih motivov v pripoved* (prvine motivov, ki so nanesele le kot gradivo, v obliki sporočila, še ne epsko izdelane).
4. *Opazovanje kolektiva kot celote* (reakcije na dogajanje so skupinske, kažejo enako mislečo skupnost ljudi v odnosu do posameznika, ki je pripovedna osebnost). (Ta pripovedna osebnost je lahko, gledano na celotno delo, avtor sam v pripovedni vlogi, ali glavna oseba, ki je izvzeta iz kolektiva.)

Velik del značilnosti tega teksta pa spada v tisto stilno oblikovanost, kakršno je izdelal v stilno osamljeni noveli, ki je tudi motivno navezan nanjo, to je Hiša št. 14. V zvezi s to izrazito socialno realistično novelo so različni naslednji elementi:

1. *popis neugodnega socialnega okolja*, ječe, mesta, razpadajoče stare hiše za brezposelne, od koder prihaja Martin Jakončič,
2. *motiv nacionalne zavesti* (pot domov, odnos do italijanske okupacije).

Posebno v prvi polovici teksta je opazen tudi za Hišo št. 14 značilni rezki realistični ton, ki išče izrazito neprijetno podobo sveta. »Že štirinajst dni je neprenehoma lilo. Noč in dan so po pločevinastih zaslonih pred okni goriške ječe brenkale debele deževne kaplje, voda je klokotala v strešnih žlebih in ozka dvorišča so bila nezaslišano pusta in bridka: dež je stolkel v tla še tiste redke šope blede trave, ki so poganjali ob zidu, skrivenčeno češnjevo drevo je bilo že zdavnaj izgubilo vse svoje zarjavelo listje, v sredini pa se je bilo nateklo umazano jezero . . . in tisti jetniki, ki so kljub vsemu trmasto hodili ‚na zrak‘, so večinoma hodili samo zaradi tega, da so dražili ječarje, ki so morali z njimi deliti usodo, to se pravi, stiskati se pod kapom ter vdihavati smrad po plesnobi na stranišču, ki se ob deževnih dneh vlačijo med jetniškimi zidovi.«

Ta slog pa zgine takoj ko Martin prestopi mejo domače vasi. Res je, da Martin že prej sanja o domu v lirski podobi in da je pravzaprav stil povezan s pokrajino, z okoljem, v katerem se pripoved dogaja. Mesto samo pisatelja ni nikoli tako epsko privlačilo, da bi mu dal avtentično, živo podobo. Mesto vedno zgradi z negativnim predznakom, domačijo, vas, torej okolje, ki ga intimneje pozna, dobi vedno, ne samo v tem primeru, lirsko polepoteno, mehko podobo:

»Večerilo se je, nad Krnom so podgoreli oblaki, voda nad jezom se je bila natekla v precejšnje jezero in na mirni, temnozeleni gladini, ki je samo ob bregovih rahlo valovila, je povztrepetavala večerna krajina: gore so bile navpik pre-

vrnjene v jezero, po pobočjih so visele hiše in šipe v oknih so se lesketale v zahajajočem soncu, in tam, čisto na dnu, med vrhovi, je ležalo nebo, nastlano z drobnimi, kodrastimi oblački...»

Razpon med sanjami in resničnostjo je prav tako princip, ki je viden tudi v stilnem prijemu. Tako je tudi z opisom revolucije v prvem delu. Vse socialne prvine, ki se kot motivi pojavijo v tekstu, naj si bodo splošne narave ali Martinov osebni problem, so izražene v ostrejši, stvarnejši besedi, medtem ko so opisi narave, srečanja z domačimi ljudmi, sanje in čustvena razmišljanja, izrazito lirsko, čustveno oblikovana.

Ta dva principa se v Prazni ptičnici neprestano mešata, tako da je vtis zelo neenoten. Težnja po hotenem neolepšanem pripovedovanju je ves čas prisotna — to je seveda težnja po sledenju socialno realistični usmeritvi, njeno resnobno kritičnost pa omejuje s humorjem in drastiko in blaži z lirsko polepotenostjo, s čustveno metaforiko in hrepenenjem, pri čemer pa se že skoraj v celoti otrese cankarjanskega vpliva. Ta je viden le še pri nekaterih primerih stavčne zgradbe in uporabe nekaterih cankarjanskih fraz (npr. Njegovo srce je bilo polno neznanega veselja... svojih *grenkih* dni se ni nikdar spominjal. Dneve, polne trpljenja, vsi njegovi dnevi so bili polni trpljenja, je vselej zakopal v pozabljenje ob prvi veseli uri).

Posebno viden je stilni prehod, ki je, lahko bi rekli, geografske narave. Ko pripovedovalec privede Martina domov, v domačo vas, je tudi pisatelj nekako »na svojem«. Junak je poln življenja, pisatelj poln svojega lastnega sloga, ne več privzete manire. Dialog je sproščenejši, naraven, krajši. Svet je pripovedovalcu blizu, pozna človeške *vzgibe, kretnje, vedênje, odzive, govor in odgovor, predvsem pa misel*.

Morda najbolj karakterizira to spremembo stavek: »Prag je bil še zmerom isti: velika skrilej, ki se je prav za spoznanje zazibala, ko si stopil nanjo.«

V odnosu do mesta je Kosmač vedno deklarativno socialen, v odnosu do domače vasi je rahločutno opazujoč.

Fragment Prazna ptičnica je torej pomemben za opazovanje razvojnih silnic Kosmačeve epike vsaj toliko, kot dokončane in objavljene novele. Ostal je sicer nedokončan, izraža pa težnjo po razširjeni epski zgradbi (vsaj povestni, če že ne romaneskni), ki je pa pisatelj že tedaj ni zmožel, čeprav je bil tekst z Vidmarjevim kritičnim pristankom že uvrščen v program Matičine zbirke za leto 1936.

Zaključek učne dobe, ki ga zamejuje na koncu fragment Prazna ptičnica, je hkrati začetek Kosmačevega novega oblikovnega načina, ki se predvsem usmerja v naslednje tendence: prelom v Kosmačevem ustvarjanju pomenita odločitve in spoznanje, da mora po svoji pisateljski naravi in po svojih izpovednih namelih oblikovati snov, ki jo je intimno doživel in biti odkrito, tudi v pripovednem načinu samem, preprosto osebno prisoten, da pripoveduje zgodbo kot svoj lastni doživljaj in da umakne dotedanje težnje po objektivizaciji motiva. Avtentična, spontana ustvarjalna sila, ki odpre možnosti samoniklemu stilnemu izrazu in sproščeni kompoziciji, se pokaže tudi v tem delu njegove prve ustvarjalne faze sicer kot še neurejena, a razvojno značilna stopnja.